

बौद्धनाथको परिचय, वातावरण संरक्षणमा देखापरेका समस्या र समाधानका उपायहरू

-श्रीमती शोभा श्रेष्ठ

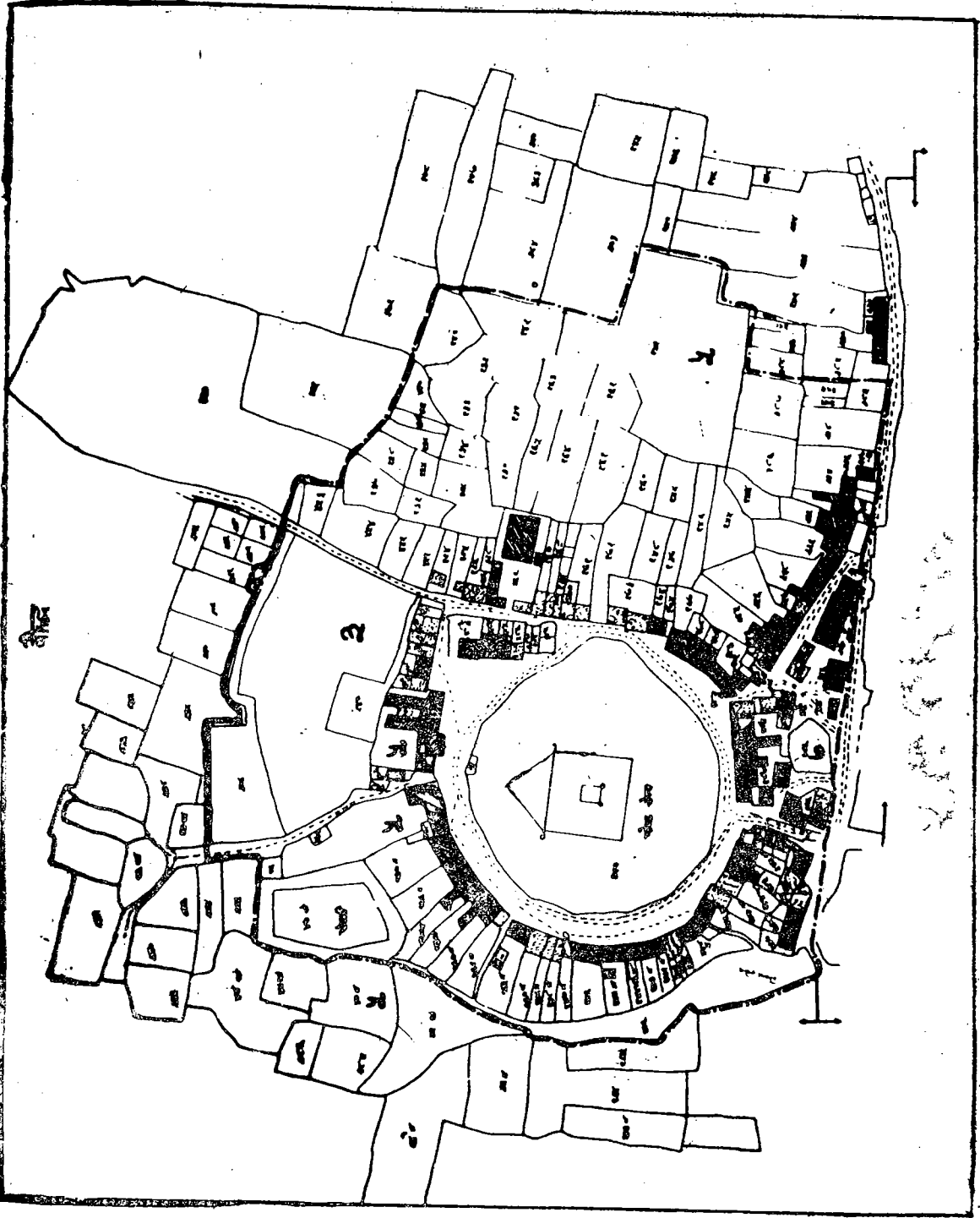
प्राचीनकालदेखि नेपाली सीप र विवेकले सिर्जना गरेको उत्कृष्ट वास्तुकला, मूर्तिकला आदि विविध शिल्प-कलाहरूको भण्डार यस काठमाडौं उपत्यकामा रहेको बौद्धनाथ नेपालमा रहेका स्तूपहरूमा सबैभन्दा ठूलो हो।

इसापूर्व तेस्रो शताब्दीमा मौर्यवंशीय राजा अशोकले यस पुण्यभूमिमा तीर्थयात्रा गरी सो यात्राको यादगारको रूपमा पाटनका विभिन्न भागमा स्तूपहरू निर्माण गरेको कुरा तत्कालीन वंशावलीमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यसपछि यस भेगका धेरै मानिसहरूले बुद्धधर्म अपनाई धेरै बौद्ध मन्दिरहरू निर्माण गरेको कुरा विश्वास गरिएको छ। त्यसको लगत्तै पछि यहाँ पनि स्तूपहरूको निर्माण गर्ने परम्परा बढ्दै गई बौद्धनाथ स्तूपको पनि निर्माण भएको हुन सक्दछ। लिच्छवि राजा मानदेवको समय अथवा भनी, पाँचौं शताब्दीमा बनेको उक्त स्तूप प्राचीन समयदेखि लुम्बिनी तथा बौद्ध, गया जाने तिब्बती तीर्थ-यात्रीहरूको लागि पनि एउटा पवित्र तीर्थस्थलको रूपमा रहेको पाइएको छ। लिच्छविकालमा बनेका मूर्तिकला, वास्तुकला, गुम्बा, बौद्ध विहार तथा मठ मन्दिर आदिले गर्दा लिच्छवि समयलाई नेपालको इतिहासमा स्वर्ण युग भनिन्छ। लिच्छविवंशीय राजा मानदेवलाई सर्व धर्म समन्वय कर्ताको रूपमा पनि मानिन्छ। किनभने उनले आफू वैष्णव धर्मावलम्बी भए तापनि शैव तथा

बौद्धधर्मको प्रचार, प्रसार र उद्धारमा समान रूपले आदरभाव राखेको पाइएको छ। साँच्चै भन्ने हो भने लिच्छवि समयदेखि नेपालको इतिहासमा सांस्कृतिक परम्पराको शुरूवात भएको भन्न सकिन्छ।

बौद्धनाथ स्तूपको उत्पत्ति तथा निर्माण कहिले र कसले गर्नु भन्नेबारे ठोस प्रमाणहरू पाइएका छैनन्। तर पनि लिच्छविकालमा भएको भन्ने कुरामा सबै एकमत छन्। किंवदन्ती अनुसार पनि लिच्छविकालमा एकजना सुखोन्तमा (काङ्मा) नाम गरेका आइमाईले बनाएको कुरा सबैले मानेको छ। देवकन्या भई स्वर्गमा जन्मिएकी यिनले इन्द्रको बगैँचाबाट फूल चोर्ने गरेकीले सोही अपराधको सजाय स्वरूप स्वर्गलोकबाट च्युत भई काठमाडौं उपत्यकामा एक साधारण सुगुर पालकको छोरी भई जन्म भएको थियो। तर तिनी धेरै धार्मिक प्रवृत्तिको भएको र आफ्नो चार छोराहरूको समेत जीविकोपार्जनको लागि हाँस पालन थालिन्। त्यसबाट बचेको द्रव्यबाट अमिताभ बुद्धको एउटा मन्दिर निर्माण गर्न राजासंग जग्गा मागिन्। त्यसबखत सबैले त्यस्तो छुद्र जातकी आइमाईले मन्दिर निर्माण गर्नु हुँदैन र जग्गा पनि दिनु हुँदैन भनेर राजालाई भनेका थिए। तर राजाले धार्मिक कार्यमा सघाउ उप्याउनु पर्छ भनी जग्गा प्रदान गरेका थिए। राजाबाट जग्गा प्राप्त भएपछि स्तूप निर्माण कार्य शुरू गरिन्। तर

बौद्धनाथ संरक्षित स्मारक क्षेत्र

बौद्ध

निर्माण कार्य पूरा नहुँदै तिनको मृत्यु भएकोले तिनका चार छोराहरूले कश्यप बुद्धका अस्तुधातु राखी उक्त स्तूपको निर्माण गरे र उक्त स्तूप निर्माणमा पूरा दुई हजार पाँच सय पचपन्न दिन लागेको कुरा बौद्धग्रन्थहरूमा उल्लेख छन्। जुन बखत यो स्तूप निर्माण गरियो, त्यति बेला शायद पाटनस्थित अशोक स्तूप जस्तै जमीन-देखि अलिकति मात्र माथि उठाएर बनाइएको पनि हुन सक्दछ। तर समय समयमा निर्माण र थपघटबाट उक्त स्तूप अहिलेको रूपमा पुगेको हुन सक्दछ।

काठमाडौँबाट करीब ५ कि. मि. पूर्व बौद्ध बजारको मध्यमा पुण्यभूमि हिमालयको काखमा अवस्थित यस स्तूपको चम्किलो सुनौला गजूर टाढाबाट नै देखिए तापनि यसको वास्तविक आकार-प्रकार यकिन गर्न भित्री भागमा नै प्रवेश गर्नु जरूरी छ। यस स्तूपको मुख्य केन्द्रविन्दुको रूपमा रहेको भाग गुम्बज र त्यसमाथि निर्माण गरिएको तेह्र वटा चारपाते आकारको पिरामिड जस्तो घेरा छन् जसलाई बौद्धधर्म अनुसार तेह्र स्वर्गको प्रतीकको रूपमा मानिन्छ। सबैभन्दा टुप्पोमा रहेको सुन मोलम्बा गजूर पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण छ। गुम्बज र पिरामिडबीच चारैतिर रहेका अर्धनिद्रित दिव्य चक्षुलाई करुणा तथा प्रज्ञाको रूपमा मानिने परम्परा पनि बौद्धमार्गीमा छ। गुम्बजको तल्लो भागमा सेतो र माथि पहेँलो रङ्ग लगाई स्तूपलाई पवित्र कमलको फुलको रूपमा बौद्धमार्गीहरू श्रद्धाभाव राख्दछन्। बौद्धनाथ गुम्बजका फेदमा (Base) चारैतिर १०८ खोपाहरू छन् जसमा बुद्ध बोधिसत्त्वका विभिन्न १०८ मूर्तिहरू राखिएका छन्। यस स्तूपको जमीन तहमा प्रदक्षिणा पथको चारैतिर पर्खालमा १४७ खोपा छन् र हरेकमा चार-पाँच वटा माने राखिएका छन्। यी मानेमा लेखिएको मन्त्र “ॐ मणि पद्मे हूँ” जपदै जति धेरै पल्ट सक्यो उति घुम्ने परम्परा त्यहाँ बस्ने बौद्धमार्गीमा पाइन्छ। किनकि त्यसरी घुम्दा बढी धर्म हुन्छ भन्ने उनीहरूको विश्वास पनि छ।

स्तूपको चारैतिर चार ध्यानीबुद्धको मूर्तिहरू पनि राखिएको छ। बौद्धनाथ स्तूप पस्ने ढोकामा एउटा सानो मन्दिरमा चाँदीको छावासकामिनी माईको मन्दिर छ र यसको पछाडि एउटा ठूलो माने पनि छ। यो माने

राखिएको कोठाको गारोमा बुद्ध जीवनीसम्बन्धी चित्रहरू लेखिएका छन्, तर त्यहाँभित्र बालिने बत्तीको धुँवाले गर्दा अहिले केही पनि प्रष्ट देखिँदैन। यस क्षेत्रमा बौद्ध मूर्ति साथसाथै केही हिन्दू मूर्तिहरू पनि पाइएका छन् जसले हिन्दू तथा बौद्धधर्मबीचको समन्वय र सहिष्णुताको पनि प्रतिनिधित्व गर्दछ। यस स्तूपको भूईँँ सोह्र कुने मण्डलाकारमा निर्माण गरिएको छ। यसको ओरियन्टेशन पूर्व-पश्चिमबाट उत्तर-दक्षिण रहेको छ।

चारैतिर आवासीय घरहरूको मध्यभागमा रहेको यो स्तूपले देवालय तथा आवासीय घरहरू बीचको सामञ्जस्यता र एक अर्काको पुरकको रूपमा पनि प्रष्ट पारेको छ। लिच्छवि राजाको समयमा निर्मित यस स्तूपको जीर्णोद्धार तथा मर्मत गोपाल वंशावली अनुसार राजा शिवदेव (छैटौँ शताब्दी) (हिमवत्संस्कृति, वर्ष १, अङ्क १, पृष्ठ १०, राजा शिवदेव, वर्ष ४१ मा ३ तेन प्रतिष्ठित विहार शुभकृतं खासौचेन महाकुटं तत्पश्चात् मोतात देश भागतं), राजा प्रताप मल्ल (सत्रौँ शताब्दी) र लामा मालिपा (बीसौँ शताब्दी) मा भएको थियो।

बौद्धनाथ क्षेत्रको वातावरणको झलक सो स्तूपमाथि उक्लेर चारैतिर हेरेपछि मात्र थाहा हुन्छ। पहिलेदेखि व्यापारीको केन्द्र रहेको यस क्षेत्रमा पहिले नेवार समुदाय सुन चाँदीको गहना बनाई तिब्बतबाट आउने तीर्थयात्रीहरूलाई बेचबिखन गर्थे भने अहिले पर्यटकहरूलाई बेचिने व्यूरियोका सामानहरूको बढी व्यापार हुन्छ। बौद्धमार्गीहरूको मुख्य पर्व लोसरको समयमा तिब्बती तीर्थयात्रीहरू र उत्तरी भेगका भोटेहरू आई तीर्थ पनि गर्ने र व्यापार पनि गर्ने जुन परम्परा थियो चीनमा घटेको १९५९ को सांस्कृतिक आन्दोलनपछि प्रशस्त मात्रामा तिब्बती शरणार्थीहरू त्यहाँ बसोबास गर्न थालेकोले अब पहिलेको जस्तो व्यापार परम्परा छैन, तर अब त्यहाँ बस्ने तिब्बतीहरू चिनिया सामान व्यापारमा बढी ध्यान दिने गरेको पाइन्छ। त्यहाँ बसेका बौद्धमार्गीहरूबाट सो स्तूपको चारैतिर आफ्नो धर्म अनुसारको (न्याइङ्पा, शाक्यपा, कागलिपा र गेलुगपा) गुम्बाहरू बनाई बौद्ध धर्मसम्बन्धी अध्ययन-अध्यापन पनि गरेको पाइएको छ

जुन ज्ञान हासिल गर्न पश्चिमी मुलुकका धेरै युवावर्गहरू अहिले पनि त्यहाँ बसी अध्ययन गरेको देखिन्छ। लोसरको समयमा उक्त स्तूपलाई रङ्गीविरङ्गी ध्वजाले सिङ्गाने चलन अझै पनि छ। एउटा कुरा प्रष्ट छ कि धेरै समयदेखि उत्तरी भेगका शरणार्थीहरूको प्रभुत्व रहेकोले यस क्षेत्रमा उनीहरूकै परम्परा, रीतिरिवाज र रहनसहनको बढी प्रचलन देखिन्छ। तिब्बती भाषामा बौद्ध स्तूपलाई 'खासौचेन महाकूट चैत्य' भन्ने कुरा गोपाल वंशाललीमा पनि उल्लेख छ। अर्को कुरा के छ भने त्यहाँ बस्ने लामाहरू जसरी माने घुमाई हिंडेको देखिन्छ त्यो काठमाडौं उपत्यकाका बौद्धमार्गीहरूमा पाइने चलन होइन। अहिलेसम्म पनि त्यहाँ दलाई लामाको प्रतिनिधिको रूपमा एकजना लामा बस्ने गरेको पाइन्छ जसलाई चिनिया लामा भनिन्छ। चिनिया लामाको छनौटको प्रक्रिया बाबुबाट छोरामा जाने चलन छ। अहिलेसम्म त्यहाँ बस्ने लामाहरू चिनिया लामाको रेखदेख र अधीनमा बस्ने गरेको पनि पाइन्छ। बौद्धनाथ स्तूपको एउटा रमाइलो र भिन्न कुरा के छ भने यहाँ मानिसहरू माथिसम्म गएर चारैतिर घुम्न, हेर्न र हिमालयको पनि अवलोकन गर्न सक्दछन्। बौद्धनाथ स्तूपको चारैतिर बसेका बौद्धमार्गीहरूको दैनिक जीवन, उनीहरूको रहनसहन, संस्कृति तथा परम्परा विषय ज्ञान हासिल गर्न त्यहाँ रहेको कुनै एउटा गुम्बामा गई अवलोकन गर्नु उपयुक्त नै हुन्छ। हुन त त्यहाँ रहेका सबै गुम्बाहरूको बनोट, ढाँचा र सजावट एकै प्रकारको छ। गुम्बाको भित्री भागको गारोमा बुद्ध जीवनसंग सम्बन्धित जातक कथाहरू चित्रण गरिएका छन्। खासगरी यी चित्रहरूमा सुनौला रङ्ग बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ भने सिलिङ्गको बुट्टामा विविध रङ्ग प्रयोग गरेको पाइन्छ। बौद्ध परम्परा अनुसार पूजा कोठालाई एकदम सफा राख्ने गरेको पाइन्छ। एउटा सुविधा के छ भने कोही पनि व्यक्ति कुनै पनि बेला गएर त्यहाँ दर्शन गर्न सक्दछन्। तर त्यहाँको वास्तविक स्थितिको अनुभूति त्यहाँ हुने दैनिक पूजामा सम्मिलित भएपछि मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ।

वास्तुकला, मूर्तिकला, ऐतिहासिक भवनहरूको साथै प्राकृतिक सम्पदाले गर्दा नै नेपाल अधिराज्य विश्वको जनसमूहको लागि एउटा आकर्षण स्थलको रूपमा

रहेको छ। यी प्राचीन स्मारकहरू, देवालय, शिवालय, बौद्ध, मठ मन्दिर तथा गुम्बाहरूले गर्दा नै आज यहाँ पर्यटकहरूको संख्यामा बृद्धि हुँदै गएको छ। जति धेरै पर्यटकहरू यहाँ आउँछन् उति बढी प्रचार-प्रसार पनि हुँदै गएको छ। ई. स. १९५१ सम्म बाहिरी संसारको लागि यस उपत्यकाको ढोका बन्द प्रायः नै थियो र धेरै कम मात्रामा मात्र विदेशी विद्वान् तथा इतिहासकारहरू मात्र आउन पाउँथे। पछि १९५१-५२ मा यस उपत्यकाको ढोका विश्वका पर्यटकहरूको लागि खुलेपछि प्रशस्त मात्रामा विदेशी व्यक्तिहरू आउन थाले। फलस्वरूप यहाँको रहन-सहन, वातावरण, संस्कृति र सभ्यतामा उनीहरूको प्रभाव पर्न थाल्यो जुन स्वाभाविक पनि हो। साथसाथै देशको सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा रहेका बहुमूल्य वस्तुहरू यहाँको मठ-मन्दिरबाट हराउँदै विदेशी संग्रहालयमा जम्मा हुने परम्परा हुन थालेपछि ई.सं. १९५६ (वि. सं. २०१३) मा यस्ता वस्तुहरूलाई विदेशिनबाट बचाउन प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन जारी गरिएको हो। समय-समयमा यसमा संशोधन पनि हुँदै गएर पछिल्लो पटक २०४३ सालमा भएको संशोधनबाट प्राचीन सम्पदालाई नाश गर्ने, मास्ने र चोरी निकासी गर्नेलाई कडा जरिवाना, सजाय र कैदको समेत व्यवस्था गरेको छ। तर सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा के छ भने नेपालको सांस्कृतिक सम्पदाको जगेर्ना गर्ने काम सरकारी निकायको मात्र होइन, सबैको हो भन्ने कुरा हामी सबैले बुझ्नु र महसूस गर्नु परेको छ।

प्राकृतिक प्रकोप तथा मानवीय क्रियाकलापबाट भत्कन बिग्रन लागेका काठमाडौं उपत्यकामा रहेका प्राचीन सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्न गुरुयोजना तर्जुमा गरी आवश्यक रकम सङ्कलन गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभागको अनुरोधमा सन् १९७५ मा यूनेस्कोले एउटा विशेषज्ञहरूको टोली पठाएको थियो। श्री ५ को सरकारको सम्बन्धित निकायहरू र यूनेस्कोको टोलीको संयुक्त सहयोगबाट "Master Plan For The Conservation Of The Cultural Heritage In The Kathmandu Valley" तर्जुमा भएको हो। त्यस गुरुयोजनाको मुख्य

उद्देश्य राष्ट्रिय सांस्कृतिक सम्पदाको मर्मत सम्भार गर्नु, स्मारक क्षेत्रको मौलिक रूपको विकास गर्नु र त्यसबाट स्थानीय जनताका साथै बाहिरबाट आउने पर्यटकहरूलाई सुविधा पुऱ्याउनु रहेको छ। विभिन्न समयमा निर्माण भएका दरबारहरू, मन्दिर तथा गुम्बाहरूको मर्मत र सम्भार गर्न युनेस्कोको सहयोगमा नेपालले सन् १९७८मा World Heritage Convention मा हस्ताक्षर गरेपछि सन् १९७९ मा यस उपत्यकाका सात प्रमुख स्थानहरूलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरिएका हुन्। युनेस्कोले यी सम्पदाहरूको संरक्षणमा सघाउ पुऱ्याउन अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थालाई आह्वान गरे अनुरूप विभिन्न देशहरूबाट सहयोग पनि प्राप्त भएको छ। विश्व सम्पदा सूचीमा परेका स्मारकहरूको संरक्षण र सम्भार गर्न प्राथमिकता दिने श्री ५ को सरकारको नीति पनि रहेको छ। विश्व सम्पदा सूचीमा परेका सात प्रमुख स्मारकहरूमध्ये बौद्धनाथ पनि एउटा हो। हुन त अहिलेसम्म बौद्धनाथ संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरणमा धेरै प्रतिकूल प्रभाव परिसकेको त छैन, तर पनि त्यस क्षेत्रमा बढ्दो आधुनिक शैलीका अग्ला अग्ला घरहरूको निर्माण कार्यमा आवश्यक नियन्त्रण गर्न श्री ५ को सरकारले २०४१ सालमा उक्त क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरेको हो। तर सो कार्य हुनु अगावै उक्त क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने खालका घरहरू निर्माण हुन गएको तथ्यलाई नकार्न सकिदैन। तर पनि अन्य क्षेत्रको तुलनामा बौद्धनाथ स्तूपको वरिपरि वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्ने खालका घर तथा भवनहरू निकै कम छन्। तर उक्त स्तूपदेखि बाहिरी भागमा भने यस्ता अग्ला अग्ला घरहरू प्रशस्त बनेका छन् र यसले अप्रत्यक्ष रूपमा भए पनि बौद्धनाथ स्तूप र सो क्षेत्रको वातावरणलाई केही मात्रामा भए पनि प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ। यिनै तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी श्री ५ को सरकारले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३ को अधिकार प्रयोग गरी प्राचीन बौद्ध क्षेत्रको दुरुपयोग वा त्यसमा कुनै किसिमको बेहिसाब हुन गर्न नदिन बौद्ध क्षेत्रको निम्न बमोजिमको चार किल्ला-भित्रको प्राचीन स्थललाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरेको हो।

पूर्व- कित्ता नं. १०७, ३९४, ३०३, १५०, २३३, १५२, ३८८, ३९७, ३९८, ३९० र ३८५ बौद्ध वडा नं. २ मा।

पश्चिम- होल्गा खोंच, पोखरी तथा ढुंगेधारा।

उत्तर- कित्ता नं. १५, २३९, २१०, २०९, २१६, २३२, २२९

वडा नं. ३- कित्ता नं. १२०, १२१, २७२

वडा नं. २

दक्षिण- जोरपाटी पशुपति जाने मूल सडक।

(उक्त कुरा राजपत्र भाग ३, खण्ड ३४ मा २०४१ श्रावण १५ गते प्रकाशित भएको हो।)

यसरी श्री ५ को सरकारले बौद्धनाथ क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरिए तापनि कार्यान्वयन पक्षमा ऐन कानूनमा प्रष्ट उल्लेख नभएकोले वातावरण संरक्षणमा ठोस उपलब्धि हुन सकेन। अतः संरक्षित स्मारक क्षेत्रसम्बन्धी सम्पूर्ण व्यवस्था ऐनमा हुनु जरूरी भयो र २०४३ सालमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को दफा ३ मा आमूल परिवर्तन गरी संरक्षित स्मारक घोषित क्षेत्रसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था भएको छ। यसबाट अरू संरक्षित क्षेत्रमा जस्तै यहाँ पनि घर निर्माण गर्न स्वीकृतिको लागि न. पं. मा पेश गरेको नक्सा न. पं. ले स्वीकृति दिनु अगावै पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनु आवश्यक भएको छ। यस प्रकार स्वीकृतिको लागि प्राप्त नक्सालाई पुरातत्त्व विभागले स्वीकृत, संशोधन सहित स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनमा भए तापनि उक्त कार्यहरूको कार्यान्वयनमा आइपरेका समस्याहरूले बौद्धनाथको वातावरण संरक्षणमा निम्न समस्याहरू देखापरेका छन्।

१) संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र निर्माण गरिने घरहरूको नक्सा स्वीकृत पुरातत्त्व विभागबाट समेत गरिनु पर्नेमा यस विभागको स्वीकृति विना नै घर तथा भवन निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माणको कार्य गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू बौद्धनाथ स्मारक क्षेत्रमा पनि पाइएका छन्। उदाहरण स्वरूप तीर्थबहादुर लामाको घरको नक्सा स्वीकृतिको लागि पुरातत्त्व विभागमा नपठाई नगर पञ्चायतले

- मात्र दिएको छ । त्यस्तै वडाध्यक्ष वा वडा समिति-को स्वीकृतिले मात्र पनि घरको तल्ला थप्ने, पाली राख्ने र आफूले चाहे अनुरूप मर्मत गर्ने गरेका उदाहरणहरू पनि प्रशस्त मात्रामा पाइएको छ । उदाहरणको लागि जितेन्द्र लामालाई पाली मर्मत गर्न वडाध्यक्षबाट स्वीकृति दिएको देखिन्छ । त्यस्तै दोर्जे तामाङ्गले वडा समितिको स्वीकृति लिएर घर मर्मत गरी तल्ला थपेको देखिएको छ । यसरी स्वीकृति लिएर बनाइएका घरहरू उक्त स्मारक क्षेत्रको वातावरण अनुकूल नभएको देखिए तापनि घर धनीहरूमाथि कार्यवाही गर्ने समस्या नै परेको छ ।
- २) पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्ड बमोजिमको घर निर्माण गर्न नचाहनु पनि एउटा समस्या नै छ । वातावरण अनुकूल झ्याल, ढोका नराख्नु, झ्याल-हरूमा पनि काठको सट्टा ग्रील बढी प्रयोग गर्नु, झिङ्गटी अथवा टायलको बदलामा सिमेन्ट ढलान गर्नु, टप र क्यान्टी लेभर निकाल्नु आदि प्रमुख छन् । घरको उचाइका सम्बन्धमा त झन् समस्या जटिल नै छ । पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिएर सोही मापदण्ड अनुसार घर निर्माण गर्छु भनी भने तापनि बनाउने बेला आफ्नो इच्छा अनुसार बनाएका उदाहरणहरू पनि पाइएका छन् ।
- ३) केही वर्ष अगाडि मात्र बौद्ध स्तूप वरपर ध्वजा-पटाकाका लागि राखिएका फलामका खम्बाहरू पनि वातावरण प्रतिकूल भएको स्पष्ट छ ।
- ४) बौद्धनाथ स्तूप वरिपरि निर्माण भएका धर्मराज शावकको सिद्धि सेन्टर लेखिएको घर, किरण लामाको घर र आधुनिक गुम्बाहरू र त्यसमा प्रयोग गरिएका विभिन्न रङ्गहरूले प्रत्यक्ष रूपमा बौद्ध स्तूपलाई र त्यहाँको वातावरणमा प्रभाव पारेको छ ।
- ५) बौद्ध स्तूपको प्रदक्षिणा पथदेखि बाहिर जस्तापाताको छाना निकाली पसल राख्न बनाइएका टहराहरू पनि पूर्णतया वातावरण प्रतिकूल नै छन् भन्नमा कुनै सन्देह छैन ।

६) उक्त स्तूपको प्रदक्षिणा पथको चारैतिर खाली स्थानमा प्रशस्त मात्रामा रहेका स-साना पसलहरू (जस्तै- लत्ता कपडा, क्यूरियो) ले त्यहाँको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ भने साथै त्यहाँ आउने पर्यटकहरूको लागि धेरै नै असुविधा भएको तथ्य प्रष्ट छ ।

उपर्युक्त समस्याहरूको समयमै निराकरण गरी बौद्ध क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकला तथा मौलिक वातावरणको संरक्षण गर्न निम्न कुराहरूमा ध्यान जानु आवश्यक देखिन्छ ।

- १) श्री ५ को सरकारको विभिन्न निकायहरूबीच समन्वय, सम्पर्क र समय समयमा छलफल हुनु अति आवश्यक छ ।
- २) बौद्ध संरक्षित स्मारक क्षेत्रको प्राचीनता र मौलिकता कायम राख्ने कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्ने पुरातत्त्व विभागले तैयार गरेको मापदण्ड अनुसारको घरहरू निर्माण कार्य कार्यान्वयनमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालय र काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिले प्रमुख भूमिका खेल्नु पर्दछ ।
- ३) पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति नलिई घरहरू, भवन-हरू तथा गुम्बाहरूको निर्माणमा, मर्मत कार्यमा, थपघटमा समेत प्रभावकारी ढङ्गबाट नियन्त्रण गरिनु पर्दछ । सम्बन्धित नगर पञ्चायत वा वडा अध्यक्षहरूले जुन स्वीकृति दिने गरेको छ, त्यसलाई पनि पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्नु अनिवार्य देखिन्छ ।
- ४) पुरातत्त्व विभागबाट हाल तयार गरिएका मापदण्ड लाई पनि केही संशोधन गरिनु आवश्यक छ । किन-भने अहिले निर्माण सामग्रीहरू जस्तै- काठ, झिङ्गटी, ईँटा सजिलैसंग उपलब्ध गराउन गाह्रो छ । एउटा कुरा के छ भने संरक्षित स्मारक क्षेत्र-भित्र निर्माण गरिने घरहरूको नक्सा सम्बन्धित सरकारी निकायबाट निशुल्क उपलब्ध गराइदिने व्यवस्था भएमा वातावरण संरक्षण कार्यया ठूलो सघाउ पुग्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । यसको साथै उक्त संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र घर, भवन

अथवा गुम्बा निर्माण गर्ने महानुभावहरूले पनि उक्त स्थलको महत्त्वलाई बुझेर सोही अनुसार कार्य गर्नु पर्ने कुरामा दुइमत हुन सक्दैन जस्तो लाग्दछ ।

हाल निर्माण भइरहेको बौद्ध स्तूप क्षेत्रको घरमा पुरातत्व विभागबाट घर बनाउन स्वीकृति दिँदा बाहिरी भागमा परम्परागत ढाँचा देखाई घर निर्माण गर्न स्वीकृति दिने गरेको देखिएको छ । तर अहिलेसम्म त्यहाँ भएका सबै पुराना आवासीय घरहरूमा चुना लगाएको देखिएकोले हामीले पनि चुना लगाउने गरी स्वीकृति दिएमा वातावरणसंग बढी मेल खाने थियो कि भन्ने अनुमान हुन्छ । स्मरण रहोस्, बौद्ध स्तूपमा पनि प्राचीन समयदेखि चुना नै लगाउने गरेको पाइएको छ ।

बौद्धनाथ स्तूपको वरिपरि विभिन्न भक्तजनहरूबाट स-साना चैत्यहरू निर्माण गर्न स्वीकृतिको लागि पुरातत्व विभागमा आउने गरेका छन् । त्यस प्रकारको चैत्य

निर्माण गर्न स्वयम्भू क्षेत्रमा कहिलेकाहीँ स्वीकृति दिने गरेको छ भने बौद्धनाथ क्षेत्रमा भने पूर्ण नियन्त्रण छ । यसो गर्दा हाम्रा वास्तुकलाले फुटाउने मौका पाउलान् त ? निश्चित स्थान निर्धारण गरी यस प्रकारको चैत्य निर्माण गर्न स्वीकृति दिनु आवश्यक देखिन्छ । तब मात्र हाम्रो परम्परागत कलाको विकासको साथै धार्मिक भावनाले प्रेरित व्यक्तिहरूको पनि कदर हुने देखिन्छ ।

यी सबै कुराहरूका अतिरिक्त उक्त क्षेत्रलाई सधैं सफा सुगन्ध राखी पर्यटकहरूलाई आकर्षक स्थलको रूपमा प्रस्तुत गर्नु अति आवश्यक छ । माथि उल्लेख गरिएका कार्यहरूलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लगिएमा मात्र बौद्धनाथ संरक्षित स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्य प्रभावकारी ढङ्गमा हुने कुरामा दुइमत हुन सक्दैन । अन्त्यमा, देशमा भएका सबै प्राचीन स्मारकहरू र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको मर्मत-सम्भार र संरक्षण गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो भन्ने कुरा हामी सबैले बुझ्नु परेको छ, महसूस गर्नु परेको छ ।